

Od morfologii przez urbomorfologię do morfoznaku

From morphology via urban morphology through to the morphomark

MARIKA PIRVELI

Katedra Geografii Społecznej i Organizacji Przestrzeni, Uniwersytet Szczeciński,
70-383 Szczecin, ul. Mickiewicza 18; marika.pirveli@univ.szczecin.pl

Zarys treści. Artykuł ma charakter interdyscyplinarny; przedstawia morfoznak jako strukturalną jednostkę przestrzeni miejskiej (morfo – termin zapożyczony z urbomorfologii – elementarna jednostka fizyczna planu miejscowości; znak – termin zapożyczony z lingwistyki – daje konwencjonalną informację o elementach fizycznych planu miejscowości). Wstęp ukazuje środowisko jako siedlisko człowieka, a przestrzeń geograficzną – jego siedzibę – jako miejsce zlokalizowania przedmiotów badań wszystkich dyscyplin naukowych.

Artykuł podzielono na trzy części. Pierwsza zawiera opis zastosowania terminu morfologia (gr. *morphe* – kształt, *logos* – nauka) przez dyscypliny naukowe, dla których wspólnym mianownikiem jest badanie formy. Następnie podaje się opis metody modelowego podejścia; bywa ona stosowana w urbomorfologii porównawczej do analizy morfologiczno-funkcjonalnej większej liczby miast lub wsi o niejednorodnej genezie i z regionów konwergencji kultur. Dalej opisuje się morfoznak (strukturalna jednostka przestrzeni miejskiej) i znak (jednostka dająca konwencjonalną informację o morfoznaku) oraz kod obrazowy i kod semantyczny morfoznaku. Artykuł kończy fragment ukazujący wypełnioną morfoznakami przestrzeń miejską lub wiejską jako tekst przestrzenny, złożony z przekazów krótkich i długich.

Słowa kluczowe: urbomorfologia, morfoznak, kod, osiedle ludzkie.

O przestrzeni geograficznej

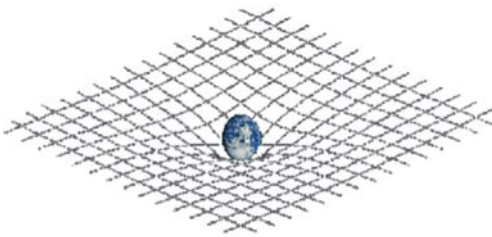
Każda interakcja zachodzi w czasie i przestrzeni. Materia w ruchu określa geometrię czasoprzestrzeni i obala tezę o absolutności (samoistności) przestrzeni i czasu. Sens teorii względności jest taki, że o ile dawniej uważano, że gdyby w jakiś sposób znikły przedmioty materialne, to pozostałaby jeszcze przestrzeń i czas, o tyle zgodnie z teorią względności razem z przedmiotami zniknęłaby przestrzeń i czas (Einstein i Infeld, 1988). Na poziomie ontologicznym przestrzeni (w tym: miejska i wiejska) istnieje więc tylko o tyle, o ile istnieją obiekty i o ile pozostają one we wzajemnych relacjach (Harvey, 1973). Na poziomie epistemologicznym natomiast należy dodać zastrzeżenie, że odnosi się to do

sytuacji, w której człowiek jest w stanie zmysłowo, a zwłaszcza intelektualnie, postrzec dane obiekty i wychwycić relacje między nimi (Pirveli, 2008a). Dlatego właśnie wskazywano na nierozdzielność przestrzeni fizycznej i społecznej (Park, 1926; Boudeville, 1961). Postępowanie badacza poznającego, opisującego i porządkującego poszczególne obiekty, wydarzenia i zjawiska w tak rozumianej przestrzeni wcale nie jest samo przez się geograficzne tylko dlatego, że dotyczy czegoś, co znajduje się w przestrzeni określonej współrzędnymi geograficznymi (Rykiel i Pirveli, 2005). Stanowią one o jego morfologiczno-funkcjonalnej strukturze uwarunkowanej specyfiką przyrodniczą, ale też społeczną i kulturową miejsca. Każda przestrzeń bowiem jest składnikiem jakiegoś szerszego, nieprzerwanego systemu wartości (Znaniński, 1938).

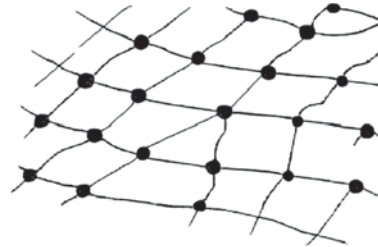
Przestrzeń geograficzna – zgodnie z sugestią K. Dziewońskiego (1961, 1967) – to jedynie świat poznany (łac. *terra cogita*), lub inaczej – to strefa przenikania się naszego świata postrzeganego, poznawanego i przeżywanego z trwałym trójwymiarowym wszechświatem; niekoniecznie jednak euklidesowym, gdyż – zgodnie z teorią względności – przestrzeń jest funkcją rozkładu materii i zakrzywia się w pobliżu wielkich mas (ryc. 1). *Terra cogita* – poznawana i oswojona przez człowieka część trójwymiarowego wszechświata – jest kulturową czasoprzestrzenią. Kulturowa czasoprzestrzeń jest *wypełniona* desygnatami ludzkiej aktywności. W kulturowej przestrzeni przestrzeń jest funkcją rozkładu społecznie wytworzonej materii i zakrzywia się w pobliżu miejsc, gdzie ludzka aktywność się koncentruje, zatem w pobliżu osiedli ludzkich. W urbomorfologii, która bada nie wszechświat, lecz jedynie *terra cogita*, przykładem wielkiej masy jest nie planeta Ziemia, lecz miejscowości połączone w sieci (ryc. 1).

Granice tak pojmowanej przestrzeni geograficznej są elastyczne i łatwo obejmują coraz to nowe rejony wszechświata, które skupiają zainteresowanie ludzi. W ten sposób chaos wynikający z niewiedzy ustępuje miejsca strukturze (Rykiel i Pirveli, 2005). Pojęcie przestrzeni geograficznej jawi się zatem jako sfera nakładania się różnych rodzajów przestrzeni cząstkowych, w tym również przestrzeni społecznej wyraźnie uwarunkowanej kulturowo. Kulturowe uwarunkowania przestrzeni społecznej akcentują subiektywność doświadczanych przestrzeni, których percepcja jest istotnym składnikiem rzeczywistości społecznej (Znaniński, 1938). Domeną poznania „geograficznego” byłaby wówczas nie jedyna, lecz ta konkretna przestrzeń (tu: miasta lub wsi), która łączy wszystkie zjawiska przyrodnicze i społeczne, przywracając pojęciu przestrzeni geograficznej walor całościowości i ogólności. Wynika z tego imperatyw scalania poszczególnych przestrzeni cząstkowych w ogólną. O aktualności badań interdyscyplinarnych i syntetyzujących przestrzeni (w tym: zurbanizowaną) mówiono również na I Forum Geografów Polskich w Krakowie (Suliborski, 2004, s. 101–102). Zadaniem geografii, tradycyjnie utożsamianej z nauką o przestrzeni, jest integracja przestrzeni cząstkowych w całość (Suliborski, 2004). Przestrzeń zintegrowana (ogólna) jest systemem, a nie sumą poszczególnych przestrzeni badanych przez

inne nauki. „Geograficzność” tak rozumianych studiów jest synonimem interdyscyplinarności badań przestrzennych – zarówno przyrodniczych, jak i społecznych. Tak rozumiane pojęcie ogólnej przestrzeni geograficznej jest tożsame z pojęciem ogólnej przestrzeni społecznej. Różnica między tymi pojęciami zdaje się tkwić w fakcie, że przestrzeń geograficzna jest przestrzenią dostępną dla człowieka – nie tylko w sensie fizycznym, lecz i światopoglądowym; jest to ta część wszechświata, którą człowiek usiłuje poznać i opisać, oswoić lecz niekoniecznie przekształcić lub zagospodarować (Rykiel i Pirveli, 2005).

Zakrzywiona czasoprzestrzeń
Spacetime curvature

Zakrzywiona czasoprzestrzeń kulturowa
Cultural spacetime curvature

Ryc. 1. Krzywizna czasoprzestrzeni (i kulturowej czasoprzestrzeni) w pobliżu wielkich mas opisana w ogólnej teorii względności

Opracowanie własne z wykorzystaniem: Einstein (1920).

The curvature of spacetime (and cultural space-time) near large masses as described in General Relativity Theory

Author's own elaboration after Einstein (1920).

Pojęciem nadrzędnym wobec tak pojmowanej przestrzeni geograficznej (ma skalę i wymiar ludzki – jest dostępna dla człowieka w sensie fizycznym, intelektualnym i światopoglądowym) jest wszechświat (ze skalą nieludzką), a podrzędnym – środowisko (skala zależy od kontekstu). Między nimi – wszechświatem, przestrzenią geograficzną, środowiskiem – istnieje podobieństwo i współzależność, ale nie tożsamość. Środowisko jako najniższy szczebel hierarchiczny we wspomnianej tu triadzie, którego skala zależy od kontekstu, jest jednocześnie miejscem, w którym ujawnia się najważniejsza płaszczyzna relacji wyznaczona przez dualizm świata natury i przenikającego się z nim świata kultury. Środowisko jest bowiem zawsze czyjeś – ludzkie, a człowiek stanowi jego element nie tylko niezbędny, lecz i centralny. Środowisko jest więc siedliskiem człowieka (Ritter, 1852), a przestrzeń – jego siedzibą (Rykiel i Pirveli, 2005). Miasto i wieś, to para osiedli ludzkich. Ich przestrzenie są zatem przestrzeniami egzystencji człowieka, a przedmioty lokalizowane w ich granicach – przestrzennymi desygnatami ludzkiej aktywności. Są one tak różnorodne, jak różnorodne są ludzkie

działania. Proponowany tu morfoznak jest narzędziem do porządkowania informacji o desygnatach ludzkiej aktywności.

Morfologia – nauka o kształtach

Morfologia, zgodnie z etymologią tego wyrazu (gr. *morphe* – kształt, *logos* – nauka), to dział nauki zajmujący się kształtem, budową zewnętrzną i wewnętrzną określonych przedmiotów badań naukowych (Kopaliński, 2000, s. 337). Bywa ona częścią różnych nauk, zawsze jednak opisuje to, co znajduje się w przestrzeni geograficznej lub w środowisku jako w jej podrzędnej kategorii. Zwykle przedmiotem badań morfologicznych jest to, co powstaje w wyniku działania procesów morfologicznych. W językoznawstwie jest to dział gramatyki traktujący o formach, tj. o budowie i odmianie wyrazów. W antropologii morfologia człowieka jest dyscypliną badającą postać oraz budowę – głównie zresztą zewnętrzną – człowieka. W antropologii kultury natomiast morfologia kultury bada wartości i normy w świecie kultury oraz znaki i symbole, a także normatywny i symboliczny wymiar kultury. Morfologia społeczna zajmuje się badaniem budowy systemu społecznego, podobieństwa i różnic między systemami, klasyfikacją struktur. W naukach biologicznych morfologia zwierząt i roślin – to działy zoologii i botaniki obejmujące naukę o kształtach oraz zewnętrznej i wewnętrznej budowie organizmów zwierzęcych i roślinnych. W geografii fizycznej morfologia, zwana tutaj geomorfologią, jest dyscypliną zajmującą się kształtem oraz budową zewnętrzną i wewnętrzną form powierzchni Ziemi. W antropogeografii jej odpowiedniczka – urbomorfologia – bada kształt oraz budowę form krajobrazu kulturowego, czyli przede wszystkim form osadniczych. Urbomorfologia w równym stopniu odnosi się do morfologii miasta i innych form osiedli ludzkich. Ta myśl jest widoczna w zapisie terminu, gdyż *urbo* odwołuje się do *polis*. Pierwotną formę miasta-państwa (greckiego *polis*) tworzyły bowiem łączące się ze sobą wsie położone obok siebie (Piszczek, 1983, s. 604).

Urbomorfologia *sensu stricto* i *largo*

Urbomorfologia – termin wprowadzony do polskojęzycznej literatury przez Marka Koterę – jest nauką o budowie zewnętrznej (tj. kształcie i fizjonomii zabudowy) i wewnętrznej (tj. rozplanowaniu) organizmu miejskiego lub wiejskiego oraz o pochodzeniu i ewolucji części składających się na ten organizm, czyli ich genezie (Koter, 1974). Urbomorfologia *sensu stricto*, to zagadnienia fizjonomii oraz kształty występujące w sieci osadniczej, *sensu largo* zaś obejmuje: (a) różne aspekty morfogenezy (stratygrafia osadnicza, morfologia rozwojowa, morfologia ewolucyjna) oraz (b) morfologię porównawczą (klasyfikacja i typologia). Morfologia *sensu stricto* ma charakter analityczny, natomiast morfologia *sensu largo* jest nauką bardziej syntetyczną (Koter, 1974, 1994).

Przedmiotem badań urbomorfologicznych mogą być wszystkie strukturalne składowe miasta lub wsi – elementy, jednostki oraz układy proste i złożone – zarówno same w sobie, jak i w ich wzajemnych relacjach (Conzen M.R.G., 1960a, 1960b). Studia morfologiczne obejmują swym zasięgiem formy osadnicze na poziomie hierarchicznym wyższym od miasta, a więc zespoły miast oraz sieci miast w różnej skali (Ehlers, 2011; Larkham i Morton, 2011; Lin i inni, 2011; Rego i Meneguetti, 2010; Koter i Kulesza, 2010; Miszewska, 2010).

Poszczególne warstwy budujące formy osadnicze, powstają lub są następnie niszczone przez różne siły wewnętrzne i zewnętrzne. Dokonuje się to w wyniku działania różnych procesów, które mogą mieć charakter konstruktywny – budujący, bądź destrukcyjny – niszczący. Rozpoznanie sił oraz procesów tworzących, a zarazem przekształcających formy krajobrazu naturalnego i kulturowego, stanowi istotę w pełni naukowych badań morfogenetycznych, w których chodzi o określenie nie tylko czasu, ale i sposobu, w jaki dane formy powstały, rozwijały się i podlegały ewolucji (Conzen M.R.G., 1960a, b; Koter, 1974; Boerefijn, 2000; Xu, 2000; Conzen M.P., 2001; Kropf, 2001; Knox i Pinch, 2001; Cataldi i inni, 2002). Celem nadrzędnym badań morfogenetycznych jest zatem odnalezienie korzeni formy, czyli wyjaśnienie jej genezy, a następnie odtworzenie jej przeszłości rozwojowej (Larkham, 2011). Badanie przeszłości rozwojowej dokonuje się w drodze odtwarzania kolejnych faz rozwoju formy od stadium inicjalnego aż po postać współczesną, lub też w porządku odwrotnym, metodą retrogresywną, gdy wychodzimy z założenia, że „teraźniejszość jest kluczem od przeszłości” (ISUF).

Jeremy W. R. Whitehand (1981) nazwał współczesny krajobraz miejski odbiciem skumulowanych kolejnych pokoleń, M. Koter (1974) natomiast – wypadkową nakładania się i wzajemnego zacierania różnych warstw osadniczych w długim procesie kształtowania się miasta. Kluczem do zrozumienia stanu krajobrazu w dowolnym etapie jego rozwoju jest zrozumienie, jaką ten krajobraz przechodził ewolucję. Dlatego w studiach morfogenetycznych istotne znaczenie mają źródła archeologiczne, historyczne i historyczno-kartograficzne. Samo zrozumienie krajobrazu miejskiego – zdaniem założyciela brytyjskiej szkoły morfologicznej M.R.G. Conzena (1960a.) – ma znaczenie nie tylko teoretyczne, lecz przede wszystkim edukacyjne. Przemiany morfologiczne formy urbanistycznej sprowadził on do trzech następujących procesów (*A Glossary...*, 1991, s. 55).

1. Proces wypełniania – polega na wypełnianiu dodatkowymi elementami wcześniej powstałych jednostek lub układów morfologicznych. Zmienia się wówczas intensywność – pozioma i pionowa – zabudowy i dochodzi do subpodziałów elementów powierzchniowych planu miasta, sam jednak pierwotny jego układ pozostaje czytelny.
2. Proces uzupełniania – polega głównie na tworzeniu, obok istniejących, nowych jednostek, w związku z tym przemiany wewnętrzne starszych jednostek mogą być mniej intensywne. Przemiany mają więc charakter ekstensywny, addytywny.

3. Proces przekształcania – pociąga za sobą, radykalną niekiedy, przebudowę istniejących struktur przestrzennych, w celu stworzenia nowych, sprawniejszych funkcjonalnie i modniejszych estetycznie form. Dokonuje się on zazwyczaj, gdy dwa poprzednie – w swej istocie ilościowe – procesy osiągnęły pewną wartość progową, przy której dotychczasowy kierunek zmian jest już niemożliwy lub nieefektywny. Transformacja ma więc charakter jakościowy.

M.R.G. Conzen opracował metodę pomiaru tych procesów. Jako metodę zrozumienia stworzył on koncepcję cyklu przemian morfologicznych działki miejskiej na przykładzie miast angielskich (Conzen M.R.G., 1960b). Jest to metoda bardzo szczegółowa i wymaga wysokiej jakości materiałów źródłowych i kartograficznych. Jej zastosowanie w odniesieniu do większej liczby miast wymaga przystosowania (Whitehand i Alauddin, 1969; Slater, 1982; Satoh, 1996; Corsini, 1997; Knox i Pinch, 2001; Ehlers, 2011; Fehl, 2011). Morfologia porównawcza stanowi fundament dla systematyki bądź klasyfikacji form.

K. Dziewoński (1962) w latach 1960. postulował podjęcie w Polsce skorelowanych badań morfologiczno-funkcjonalnych. W latach 1990. powstała pod kierunkiem M. Kotera praca doktorska, w której porównywano formę i funkcje poszczególnych form urbanistycznych powstałych w obrębie odmiennych koncepcji urbanistycznych (Pirveli, 1999); następnie, w roku 2000 ukazał się artykuł o podstawach teoretycznych urbanistyki socrealizmu (Pirveli, 2000b) oraz w roku 2005 – o alternatywnej morfologii przestrzeni zurbanizowanej (Sawicka i Pirveli, 2005) i o „mówiącej” architekturze (Pirveli, 2005); w dalszej kolejności ukazała się książka o języku formy urbanistycznej (*urbslingua*), która połączyła osiągnięcia urbomorfologii z morfologią zastosowaną w językoznawstwie i w antropologii kultury (Pirveli, 2008a). Opisany niżej morfoznak, znak, kod obrazowy i kod semantyczny – to pojęcia z zakresu języka miasta; język miasta zaś jest wyobrażony jako uporządkowany system znaków morfologicznych dostarczających informacje o *terra cogita* miasta lub wsi.

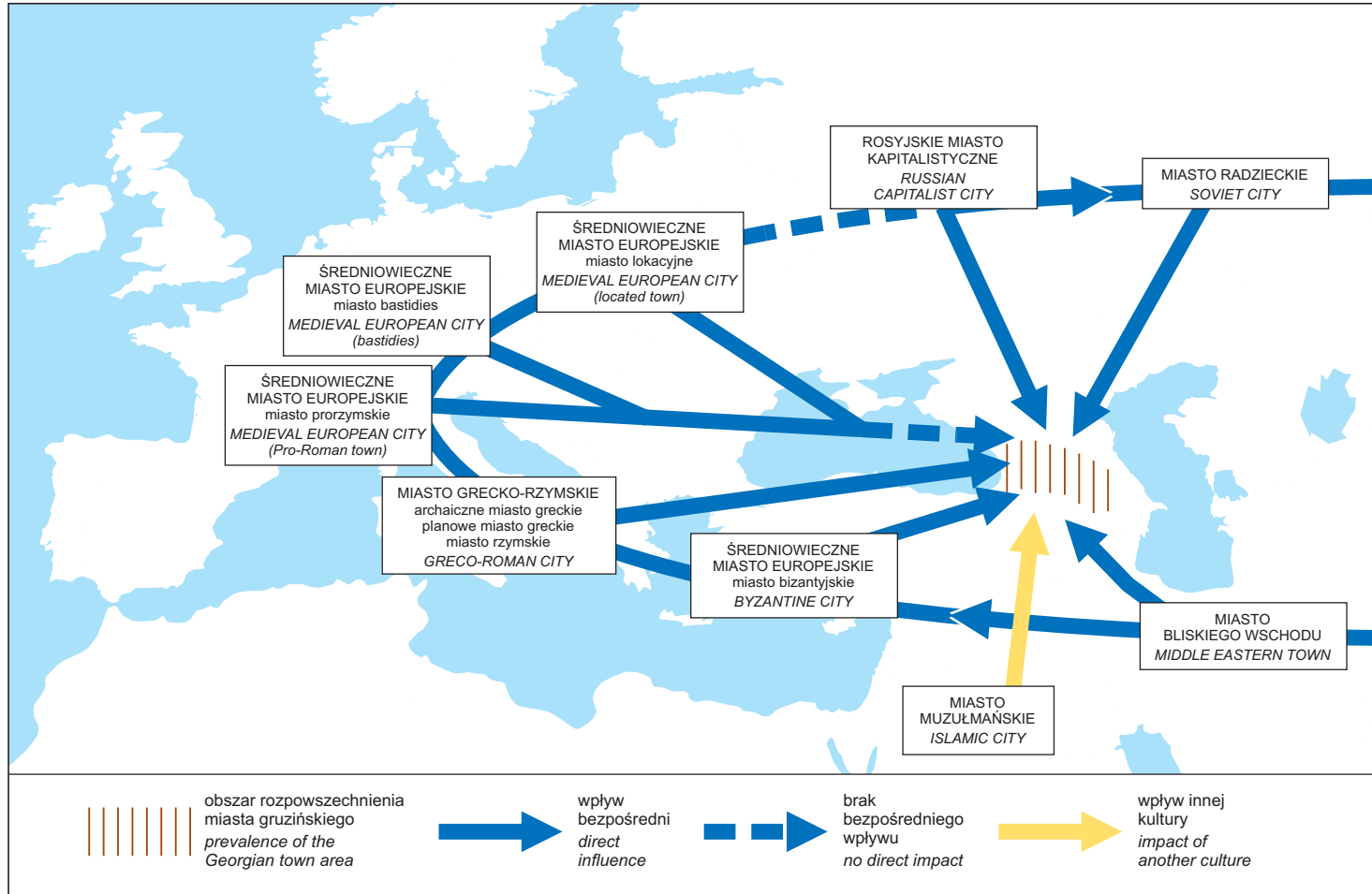
Modelowa metoda morfologiczna

Modelową metodę morfologiczną opracowano do klasyfikacji i typologii morfologicznej (porównane są cechy analogiczne) i morfogenetycznej (analizowane są cechy homologiczne) miast z regionu gdzie ścierają się kultury oraz typy miast powstałe w obrębie odmiennych koncepcji urbanistycznych. Rycina 2 ukazuje obszar badań i dziewięć typów miast, do studiowania których stworzono modelową metodę morfologiczną (Pirveli, 1999).

Ryc. 2. Badane typy miast

Types of cities surveyed

Źródło/Source: Pirveli (2002a).

Model

Głównym narzędziem badań urbomorfologii jest plan miasta i jego trzy elementy fizyczne: ulica, plac i budowla. Z nich powstaje najdrobniejszej skali forma urbanistyczna będąca podstawą krajobrazu miejskiego (*A Glossary...*, 1991, s. 55). Tak pojmowana forma urbanistyczna ma trzy wymiary: horyzontalny (układy przestrzenne), wertykalny (cechy fizjonomiczne) oraz ludzie i procesy, które kształtują daną formę w danym miejscu (*A Glossary...*, 1991, s. 56). W modelowej metodzie morfologicznej model – odpowiednik planu miasta – jest dwuwymiarowym zapisem graficznym typu miasta w obrębie danej koncepcji urbanistycznej. Model należy ułożyć zarówno dla porównywanego typu miasta (podstawowy przedmiot badań), jak i tego, do którego badacz zamierza to miasto porównać (pomocniczy przedmiot badań).

Technika konstruowania modeli podstawowego i pomocniczego przedmiotu badań jest podobna. Podczas konstruowania modeli, sugeruje się studiowanie planów miast metodą ewolucyjną. Do analizy już ułożonego modelu należy zastosować metodą retrogresywną oraz Conzenowską analizę planu miasta; przy czym plan miasta w zapisie Conzenowskiej metody jest utożsamiany z planem modelu. Morfologicznej analizie porównawczej poddane są więc modele typów miast (a nie miasta) z poszczególnych okresów; oznacza to najwyższy stopień uogólnienia planów tych miast, które analizowano aby ułożyć model.

Model jest systemem wzajemnie oddziałujących elementów fizycznych planu modelu utożsamianego z elementami fizycznymi planu miasta. W schemacie modelu elementy fizyczne planu modelu są przedstawione w oznakowaniu symbolicznym i nazywane symbolami. Każdy symbol uogólnia najbardziej charakterystyczny element fizyczny występujący we wszystkich dostępnych miastach z danej koncepcji urbanistycznej. Lokalizacja i kształt zapisanych w modelu symboli nie są przypadkowe; są wynikiem daleko posuniętej syntezy elementów fizycznych badanych planów miast z uwzględnieniem uwarunkowań i czynników endo- i egzogenicznych, pod wpływem których kształtowały się wyrażone w symbolach elementy fizyczne planu analizowanego miasta.

Treść zawarta w symbolach

Symbole zastosowane w modelu są wyjaśnione w legendzie. Każdy przedstawiony w modelu symbol jest nośnikiem treści dotyczących:

- 1) **formy** – tzn. kształtu elementu fizycznego (regularny bądź nieregularny charakter sieci ulic, murów miejskich itp., miejsce lokalizacji poszczególnych elementów fizycznych);
- 2) **funkcji** pełnionych przez poszczególne elementy modelu. W sytuacji braku danej formy w jednym z porównywanych modeli należy zbadać, czy funkcja ta jest pełniona przez inną formę występującą w danym układzie. Jest to bar-

dzo ważna informacja podczas analizy porównawczej, gdyż stanowi o relacji między formą a jej funkcją. Przygotowanie tego typu informacji wymaga kompleksowej analizy danego elementu fizycznego planu miasta w świetle endo- i egzogenicznych czynników, determinujących zarówno powstawanie, jak i lokalizację różnych elementów formy urbanistycznej w krajobrazie miejskim. Należy przy tym brać pod uwagę, że niekiedy kształt (forma) elementu fizycznego warunkowany jest cechami topograficznymi obszaru, a innym razem determinowany jest kulturą (*sensu largo*) bądź prowadzoną polityką itp. Niezwykle ważnym czynnikiem analizy morfologicznej na tym etapie jest czynnik czasu – służy do wykazania, czy forma jest efektem ewolucyjnego rozwoju społecznego i gospodarczego w przestrzeni kulturowo-geograficznej, czy też jest wynikiem przyjmowania gotowych rozwiązań i wzorców urbanistycznych kolonialnego miasta;

- 3) **procesu**, odzwierciedlonego w przestrzeni przez konkretne formy, pełniące konkretne funkcje.

Do wytypowania kategorii ludzkich działań, których przestrzenne desygnaty badacz chce zbadać metodą modelową służy macierz kultury opracowana przez antropologa kultury E. Halla (1959) i przystosowana do badań przestrzennych przez geografę społecznego M. Pirveli (2008a, rozdział 4.2). Warunkiem budowania modeli jest założenie badacza, że **nie zna** formy i funkcji oraz procesu, który nadał kształt badanym elementom fizycznym wyrażonym w planie miasta przez ulicę, działkę/plac i budowlę. Do poznawania ich treści służy interdyscyplinarna literatura analizowana w lokalnym kontekście.

Czterostopniowa skala

Gdy modele są już ułożone, badacz przystępuje do ich analizy porównawczej, a więc porównuje zawarte w nich symbole (elementy fizyczne). Analiza odbywa się z perspektywy wybranego modelu (podstawowy przedmiot badań), który jest porównywany do innego modelu bądź modeli (pomocniczy przedmiot badań). Analizę w symbolach wyrażonych elementów fizycznych należy przeprowadzić w skali czterostopniowej pod względem ich formy, funkcji i procesu. Zgodnie z czterostopniową skalą formę, funkcję bądź proces kształtujący dany symbol ocenia się jako:

- 1) **podobne** (P) – gdy forma, funkcja bądź proces kształtujący dany symbol (formę morfologiczną) w modelu podstawowym oraz w modelu porównywanym są na tyle zbieżne, że można je określić jednoznacznie;
- 2) **częściowo podobne** (CP) – gdy forma, funkcja bądź proces kształtujący dany symbol (formę morfologiczną) w modelu podstawowym oraz w modelu porównywanym nieco różnią się od siebie;
- 3) **niepodobne** (NB) – gdy forma, funkcja bądź proces kształtujący dany symbol (formę morfologiczną) w modelu podstawowym zdecydowanie różni się od swoich odpowiedników w modelu porównywanym;

- 4) **niewystępujące** (NW) – gdy forma, funkcja bądź proces kształtujący dany symbol (formę morfologiczną) w modelu podstawowym nie występuje w modelu porównywanym.

Technika sporządzenia („szufladkowania”) wyników

Wyniki analizy porównawczej modeli należy zestawić w tabeli (Excel) oraz zaprezentować w formie opisu tekstowego. W wierszach tabeli wyliczane są cechy charakterystyczne dla podstawowego modelu. Mogą to być nazwy elementów fizycznych w przedziale czasowym. Główna tabeli obejmuje nazwy porównywanych modeli, każdorazowo z uwzględnieniem formy, funkcji, procesu (według opisanej wcześniej czterostopniowej skali). W miejscu przecięcia kolumny z wierszem powinna być wstawiona nazwa typu miasta, w którym w danym okresie występuje (w główce) wskazana forma, funkcja bądź proces. Poza literowymi oznaczeniami, można wprowadzić kolor, który może oznaczać np. okres historyczny (por. Pirveli, 2002a, tab. 4 s. 373 i tab. 6 s. 374).

Zawartość wypełnionej tabeli należy opisać tekstem oraz przeanalizować z uwzględnieniem:

- 1) długości występowania w modelu elementu fizycznego, oznaczonego symbolem (peryodyzacja morfologiczna);
- 2) określenia, w jakich jeszcze modelach występuje ten sam symbol w sensie formy, funkcji i procesu; przy czym pierwszeństwo należy przyznawać procesom przed funkcją i formą oraz funkcjom przed formą (geneza formy).

W podsumowaniu należy formułować odpowiedzi na pytania: czy forma urbanistyczna i jej funkcja są do siebie przypisane? Czy podobne funkcje mogą być pełnione przez odmienne formy urbanistyczne? Czy podobne formy urbanistyczne mogą pełnić odmienne funkcje? Należy zatem wyraźnie stwierdzić, jaki jest stopień podobieństwa między symbolami oraz czy widoczne są wpływy jednego modelu na drugi. Gdy wszystkie trzy treści – forma, funkcja, proces – są podobne, to oznacza, że dany symbol jest wspólny dla podstawowego i porównywanego typu miasta. Natomiast w zależności od tego, czy wcześniej występował symbol w mieście podstawowym czy porównywanym, zachowując wyżej wspomnianą hierarchię między procesem, funkcją i formą, można uznać (bądź nie) dane zjawisko za efekt wpływu porównywanego miasta na miasto podstawowe.

Urbomorfologia prowadzi do *urbslingua*

Opisana wyżej modelowa metoda morfologiczna, mimo całej jej złożoności umożliwia porównywanie formy i funkcji elementów fizycznych planu miasta z uwzględnieniem lokalnych uwarunkowań oraz koreluje badania morfologiczno-funkcjonalne. Jest to podstawa do zdefiniowania – zamiast morfofizjologii miasta (Dziewoński, 1962) – języka miasta (*urbslingua* – Pirveli, 2008a). Treść

monografii oraz warsztat nabyty podczas zastosowania powyższej metody do zbadania średnio około 50 miast z każdego typu miast o odmiennej genezie (ryc. 2) utwierdza w przekonaniu, że (Pirveli, 2002a):

1) elementy fizyczne planu miasta, to:

- stałe atrybuty przestrzeni zurbanizowanej, dzięki którym człowiek buduje zarówno najprostszą zagrodę, jak i wielkie metropolie (ta cecha stała się podstawą do wyróżniania morfoznaków);
- podstawowe narzędzie do wyrażania przestrzennych desygnatów kulturową determinowanej ludzkiej aktywności (ta cecha stała się podstawą do wyróżniania znaków w obrębie morfoznaków oraz pozwoliła dostrzec w kulturze syntaks);
- narzędzie nie tylko do zurbanizowania, lecz także do oswojania przestrzeni i wykreowania lokalnego środowiska o niepowtarzalnych cechach (ta cecha stała się podstawą do wyróżniania kodu obrazowego i kodu semantycznego znaku/morfoznaku),

2) przestrzeń miejska/wiejska, to:

- miejsce koncentracji przestrzennych desygnatów ludzkiej aktywności,
- synteza przestrzennych desygnatów ludzkiej aktywności,
- kontekst do współistnienia wszystkiego, co w nich się znajduje i zachodzi,
- rezultat zależności między atrybutami fizycznymi danej przestrzeni a aktywnościami i koncepcjami (pojęciami), które ludzie z nimi wiążą,
- coś, co zawsze jest ograniczone – np. granicą, prawem kodyfikowanym lub zwyczajowym – oraz dostosowane do specjalnych zamierzeń czegoś, co te przestrzenie ogranicza;
- przestrzeń egzystencjalna człowieka z własnym *genius loci*, jednakże bez *topofilii* duch tegoż miejsca pozostaje niewykryty;

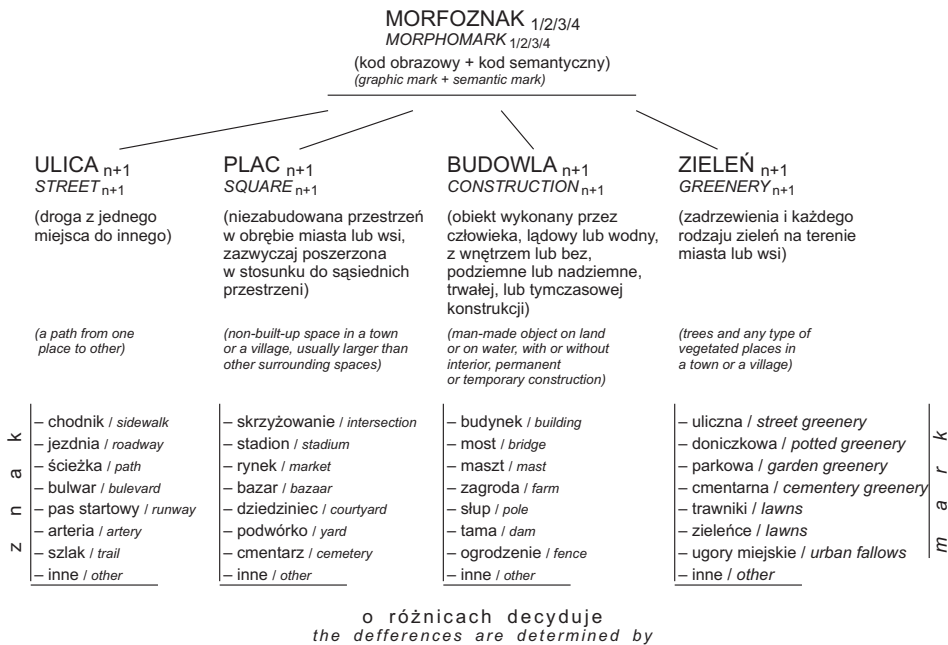
3) treść indywidualnej formy fizycznej, tj. jej wartość, jest cechą przedmiotu w relacji do podmiotu, jego potrzeb, dążeń i zainteresowań; to stwierdzenie podkreśla wartość studium przypadku, gdy badacz chce zbadać teraźniejszość danego miasta/wsi oraz wskazuje na rodzaj i źródła pochodzenia informacji,

4) tożsamości miejsca w oswojonej przestrzeni, mówią jego cechy indywidualne, odrębne od innych miejsc. O jego inności świadczą lokalne warunki środowiskowe, ale przede wszystkim ich „geograficzność” (Dardel, 1952). Mianem geograficzności lokalnych warunków środowiskowych określa się „wszelkie doświadczenia człowieka i środowiska życia człowieka, zanim je jeszcze przeanalizuje i powiąże z odpowiednimi pojęciami” (Jędrzejczyk, 2001, s. 10).

Morfoznak

Termin morfoznak powstał przez połączenie „morfo” i „znak”. „Morfo” pochodzi z greckiego *morphe* (kształt) i odnosi się do zbioru czterech niepodzielnych elementów fizycznych planu miasta. „Znak” – jest terminem zapożyczonym z językoznawstwa; jest jednostką dającą konwencjonalną informację o elementarnych elementach fizycznych planu miasta.

Rycina 3 ukazuje cztery morfoznaki: ulicę, plac, budowlę i zieleń. Na skończoną liczbę morfoznaków wskazuje indeks dolny (morfoznak_{1/2/3/4}). W obrębie każdego morfoznaku są znaki; ich liczba jest nieograniczona; nośnikiem tej treści jest indeks dolny *n+1* przy nazwie „znak” oraz „inne” – ostatnie hasło na liście znaków. Znak nacechowany jest lokalną specyfiką i dostarcza konwencjonalną informację na temat abstrakcyjnego morfoznaku.

'ściana' – czyli to, co z boku / 'wall' – what is the side
'posadzka' – czyli to, co pod spodem / 'floor' – what is underneath
'umeblowanie' – czyli to, co w środku / 'furnishings' – what is inside

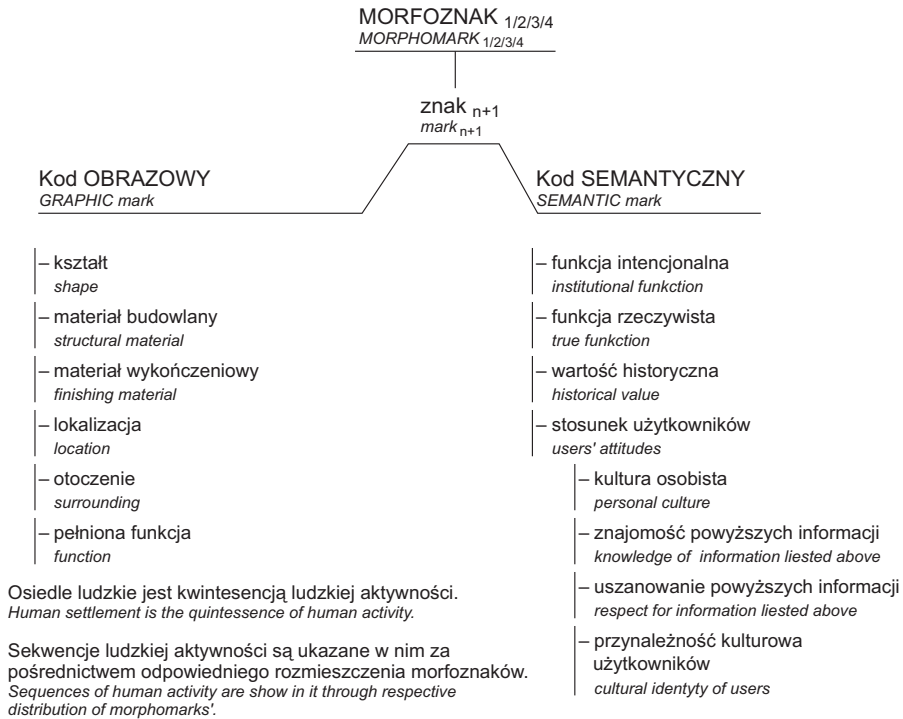
rozmiar i wzajemne proporcje / size and relative proportions of the
'ściany', 'posadzki' i 'umeblowania' / 'walls', 'floors' and 'furnishings'

rodzaj budulca / type of built material
rodzaj budowli / type of building
konstrukcja i gabaryty / design and dimensions
funkcja i użytkowanie / function and use
styl architektoniczny / architectural style

gatunek / species
funkcja / function
użytkowanie / use

Ryc. 3. Morfoznak i znak
The morphomark and mark
Źródło/Source: Pirveli (2008a).

Znaki wyróżnione w ramach każdego morfoznaku są dwuskładnikowe. Znak składa się z oznacznika i ze znaczenia. Oznacznik wyraża się kodem obrazowym. Znaczenie – kodem semantycznym (ryc. 4).

Ryc. 4. Kod obrazowy i semantyczny

Graphic and semantic code

Źródło/Source: Pirveli (2008a).

Kod obrazowy jest to coś, co widać, co jest łatwo dostrzegalne zarówno w planie miasta, jak i w rzeczywistej przestrzeni. Obraz, tj. wygląd, zależy od parametrów geometrycznych znaku, cech architektonicznych, materiału budowlanego i wykończeniowego, ale także od tego, do czego ma służyć bądź służyć dany znak. (Inaczej wygląda ulica-arteria nad wodą, ulica-zaułek, ulica-deptak czy budowla-dom mieszkalny, pałac, świątynia, budowla-most, budowla-fontanna itd.).

Kod semantyczny jest niewidoczny. Podstawą wyrobienia jego treści jest stosunek mieszkańców miasta lub wsi do najbliższego otoczenia (ryc. 4). Kod semantyczny wynika:

a) z obecnej funkcji intencjonalnej (nadanej np. przez władze lokalne, tak jak: miejsce wyznaczone do parkowania pojazdów),

- b) z pierwotnego przeznaczenia danej formy, która ulega zmianie (wartości historycznej; jak: Brama Królewska w Szczecinie nie jest bramą wjazdową do miasta, lecz kawiarnią),
- c) z wartości architektonicznej (jak obiekt handlowo-usługowy Galaxy w Szczecinie),
- d) ze stosunku obecnych użytkowników do danego elementu fizycznego; zależy on od:
 - poziomu zaznajomienia użytkownika z informacją w punktach a, b i warunkowań kulturowych,
 - uszanowania informacji w punktach a, b i c,
 - cech kulturowych użytkownika,
 - kultury osobistej użytkownika,
 - światopoglądu i poziomu wiedzy.

Miasto-przekaz

Osiedle ludzkie jest kwintesencją ludzkiej aktywności. Sekwencje ludzkiej aktywności ukazane są w nim za pośrednictwem odpowiedniego rozmieszczenia morfoznaków. Kultura czy subkultura kreuje i ustala własne normy, własny szyk i porządek łączenia ze sobą czterech morfoznaków, mnożąc jednocześnie znaki i współtworząc jego kod obrazowy i semantyczny. Substancja miasta lub wsi jest rezultatem zależności między ludźmi a morfoznakami (atrybutami fizycznymi danej przestrzeni). Na przykład:

- 1) w europejskim mieście ulica jest przeznaczona do ruchu ulicznego; ulice w osiedlach mieszkaniowych w tradycyjnym mieście muzułmańskim nie służą do ruchu ulicznego, lecz są drogą dojścia z meczetu do domu (Pirveli, 2008b);
- 2) w przestrzeni miasta muzułmańskiego *sabil* – umieszczona pośrodku sali *sahn* studnia lub fontanna – jest przeznaczona do dokonywania przed modlitwą przepisanego obyczajem obmycia (Pirveli, 2008b);
- 3) turysta w Amsterdamie widząc lokal z szyldem *coffee pub*, może je zinterpretować jako nazwę miejsca, gdzie można wypić kawę, w rzeczywistości intencją autora tego szyldu jest wskazanie na miejsce, gdzie przede wszystkim można kupić narkotyki, a przy okazji być może poczęstować się napojem (Pirveli, 2008a).

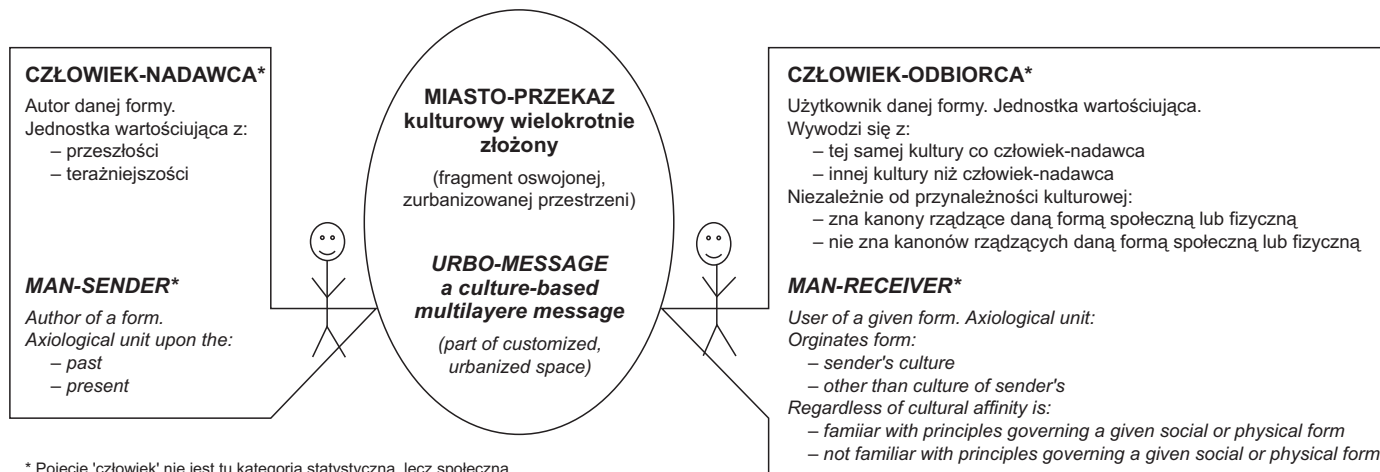
Aleksander Wallis nazywa miasto „wielkim siedliskiem symboli” (Wallis, 1967, s. 76). Za pomocą – między innymi – cech architektonicznych lub generalnie cech fizjonomicznych w przestrzeni miejskiej zakodowana jest informacja-przekaz na temat trwałości, użyteczności i piękna (mierniki wg Formuły Witruwiusza – Pirveli, 2005). Przekazy te pochodzą zarówno z przeszłości, jak i z teraźniejszości. Autorem przekazu z przeszłości mogą, ale nie muszą, być przodkowie współczesnych mieszkańców; mogli oni reprezentować inną kul-

ture i styl życia, inne wartości, inny światopogląd i inną ideologię niż ci, którzy obecnie tam mieszkają (Pirveli, 2006, s. 193–198; 2008b, s. 84–93). Autorem przekazu z terażniejszości są zarówno osoby, którzy ze względu na wykonywany zawód wytwarzają to, co jest domeną architektury, jak i obecni mieszkańcy (poprzez sposób w jaki dbają i traktują otoczenie oraz fasady własnych domów bądź osoby tworzące graffiti, wlepki itd.). Odbiorcami przekazu utrwalonego w przestrzeni miasta są wszyscy, którzy wchodzą w interakcje z tym przekazem, a więc mieszkańcy, turyści, a także lokalne instytucje.

Przestrzeń miejską lub wiejską zawsze oglądamy w terażniejszości. Ale to, co tę semantyczną przestrzeń wypełnia, ma swoją genezę. Znajomość owej genezy jest łącznikiem terażniejszej substancji miasta z jego przeszłością. Łącznikiem z przyszłością natomiast są plany zarówno mieszkańców, jak i instytucji, które wprowadzają do tej substancji powierzchowne lub głębsze zmiany. Widziany w przestrzeni obraz, to jest to, co składa się na wnętrze miasta lub wsi, jest lustrzanym odbiciem współtworzących tę przestrzeń jego użytkowników. Wszystko co podlega naszej percepcji, jest semantyczną wartością (zob.: Malinowski, 1958; Tüan, 1975; Tomczak, 1999; Pirveli 2000a, 2002b; Gądecki, 2005; Gołka, 2005).

Wypełnione morfoznakami osiedle ludzkie jest wielokrotnie złożonym przekazem przestrzennym (ryc. 5). Nadawcą przekazu jest człowiek o danym kulturowym kodzie semantycznym, zarówno z przeszłości, jak i terażniejszości. Jest nim każdy, kto z powodu zajmowanego stanowiska i wykonywanego zawodu miał i ma wpływ na całość kształt materialnych elementów podsystemu urbanistycznego (Wallis, 1967). Nadawcami na bieżąco modelowanego miasta lub wsi są też jego zwykli mieszkańcy, którzy dbając o użyteczność i wizerunek własnej działki czy lokalu wprowadzają mniejsze lub większe zmiany widoczne na fasadzie domu (zamurowanie lub wybicie otworów w ścianie, wymiana ram, malowanie zewnętrznej ściany, przystosowanie mieszkania lub domu do potrzeb osób niepełnosprawnych itd.). Autorami przekazu są też graffitiarze oraz ci, którzy umieszczają różnego typu malunki czy bazgroły na ścianach. Zdecydowanie wpływa to na cechy fizjonomiczne i na odbiór miasta. Balkony, ogródki kawiarniane, meble uliczne, ubiór ludzi, oświetlenie, szyldy, reklamy, bilbordy, graffiti i wszystko, co składa się na galerię uliczną, wytwarza specyficzny i wiele mówiący o badanej lokalności wątek studiów społecznych i semantycznych. Są to jakby dopełniacze przekazu utrwalonego w przestrzeni egzystencjalnej ludzi; jest to bowiem informacja, która odróżnia miasta i wsie od siebie i pozwala odbiorcom odpowiadać na pytania: kogo? czego? czyj?

Odbiorcami przestrzennego przekazu są ludzie terażniejszości. Są nimi ci, którzy użytkują osiedle ludzkie, a zatem mieszkańcy miasta lub wsi, ale też turyści oraz osoby, które mają z tym miejscem kontakt wynikający z wykonywanego zawodu. Odbiorcami są ludzie, którzy znają – lub wydaje im się że znają i czują – dane osiedle, przez zasiedziałość albo z literatury, bądź z masmediów lub z opowiadań, czy też ze słyszenia.

* Pojęcie 'człowiek' nie jest tu kategorią statystyczną, lecz społeczną.
 W zależności od kontekstu oznacza jednostkę lub zbiorowość.

* The concept of Man is a social rather than statistical category. Depending on the context, it may denote a person, a social group, a community etc.

Ryc. 5. Miasto-przekaz
 Urban-communicé
 Źródło/Source: Pirveli (2008a).

Zapisy dokonane w przestrzeni przez nadawców z jednej strony utrwalają w niej przestrzenne desygnaty ich własnej aktywności oraz upamiętniają wydarzenia historyczne i obecnie zachodzące. Z drugiej strony, nadawca tworząc przekazy przestrzenne podpowiada odbiorcom o funkcjach zarówno poszczególnych obiektów, jak i zlokalizowanych we wnętrzu.

Przekaz krótki i długi

Przekazy przestrzenne są krótkie i długie. Nośnikiem przekazu są wszelkiego rodzaju informacje kodyfikowane w lub na morfoznakach.

Celem przekazu krótkiego jest osiągnięcie natychmiastowej reakcji człowieka, przy jednoczesnym założeniu, że odbiorca pojmuje treść danego znaku jednoznacznie oraz zgodnie z zamiarem nadawcy. Przekazy krótkie są wyrażane za pomocą:

- cech geometrycznych,
- cech architektonicznych,
- cech wynikających z intencjonalnej lub rzeczywistej funkcji,
- znaków graficznych (pismem, rysunkiem) na szyldach informacyjnych,
- znaków świetlnych na szyldach informacyjnych,
- znaków ulicznych,
- znaków emitowanych przez sygnalizację świetlną itd.

Stosunek człowieka-użytkownika do przekazu krótkiego pokazuje jego więź z przekazem, proporcje między akceptowaniem i nieakceptowaniem jego treści.

Długi przekaz w mieście wytwarza kontekst wartościujący, dostępny dla tych, którzy zechcą go poznać. Jest on zakorzeniony w kulturze **nadawcy** – to jest w kulturze autora przekazu. Bronisław Malinowski (1923) stworzył pojęcie wspólnego kodu semantycznego; WKS zdefiniował on jako umowny system znaków znaczeniowych umożliwiający przetworzenie informacji oraz rozumienie jej przez osoby znające ten system. Zrozumienie przekazu przestrzennego zależy zatem od zrozumienia intencji nadawcy, determinowanej kulturą. Odbiorca obserwując widziany obraz, może dojść do wniosku, że znane elementy fizyczne w różnych okolicznościach funkcjonują nieco inaczej. Podczas głębszego poznawania zauważa on, że widziane wzorce mogą mieć lub mają inny sens. Od poprawnej interpretacji przekazu długiego w mieście zależy poprawne pojmowanie lub dostrzeganie inności czegoś, co w pierwszej chwili wydaje się znajome (np. podczas ustalania rangi miasta na przełomie XIX i XX stulecia – przykładowo Szczecina – obok literatury pisanej, można zainteresować się liczbą stacji kolejowych z podziałem na pasażerskie i towarowe).

Wśród wielu czynników wytwarzających znaczącą część WKS długiego przestrzennego przekazu oraz kodu semantycznego morfoznaku można wymienić:

- ustalone przez kulturę kanony i zwyczaje zachowania się w danym miejscu i w danej sytuacji;

- przepisy i lokalne zwyczaje określające zachowanie się ludzi w danym miejscu oraz stopień uwzględniania tych wzorców przez ludzi;
- stosunek mieszkańców do całego miasta/wsi i do poszczególnych jego części;
- cechy fizjonomiczne miasta/wsi oraz wnętrze poszczególnych instytucji i miejsc o wybranych funkcjach, a także stosunek pracujących w nich osób do ludzi wchodzących do środka,
- styl i sposób życia oraz postrzeganie statusu społecznego i ekonomicznego mieszkańców;
- stosunek mieszkańców do siebie i do osób przyjezdnych;
- brzmienie dźwięków (język, muzyka, hałas), jakie można usłyszeć w mieście/na wsi (w tym język pisany i mówiony) oraz zapachy;
- zachowanie się ludzi w sytuacjach anonimowych;
- zachowanie się ludzi w kontaktach z osobami, które są od nich zależne;
- miejsca lubiane i nielubiane przez użytkowników oraz lokalizacja owych miejsc i – w miarę możliwości – powód takiego ustosunkowania się użytkowników do nich;
- prowadzona przez władze miejskie/sołeckie (lub centralne) polityka lokalna oraz stosunek lokalnej społeczności do nich;
- zgodność między prowadzoną polityką lokalną a oczekiwaniami użytkowników;
- warunki klimatyczne, topografia terenu itd.

Używanie sformułowania „język miasta” w odniesieniu do podobnych badań zasugerowano przez analogię z językiem pisanym, tak jak zarówno język, jak i miasto są wytworem kultury. W przypadku obu języków są elementy stałe – przedmioty badań morfologicznych. W języku pisanym są to grafemy (litery), w języku miasta – strukturalne jednostki przestrzeni miejskiej (morfoznaki). W odpowiednim porządku zapisane grafemy tworzą tekst pisany na papierze. Odpowiednią sekwencją morfoznaków (elementów fizycznych planu miasta) jest wznoszone przez człowieka jego siedlisko. Oba języki są technicznymi narzędziami komunikacyjnymi. Język miasta – to techniczne narzędzie komunikacyjne między przestrzenią egzystencjalną a jego mieszkańcami czy generalnie użytkownikami.

Miasto-przekaz jest trójdzielną całością treści: (1) abstrakcyjnych (morfoznak) i (2) obiektywnych (kod obrazowy znaku) oraz (3) przypisanych do nich przez człowieka wartości (kod semantyczny znaku). Zastosowanie do badań techniki morfoznaków polega najpierw na defragmentacji, a następnie na syntetyzowaniu badanej przestrzeni. Dzięki defragmentacji i scalaniu możliwe jest odwzorowanie nie tylko geograficznej (obiektywnej), lecz również społecznej (subiektywnej) oraz każdej innej cząstkowej przestrzeni w kontekście układu badanego miejsca.

Zaprezentowana technika służy do zbierania trójdzielnej (abstrakcyjnej, obiektywnej, subiektywnej) informacji, będącej podstawą tworzenia wiernego

odwzorowywania tego, co stanowi o formie i jej funkcji przestrzenni egzystencjalnej. Przedstawiona propozycja sposobu patrzenia na osiedle ludzkie jest poparta literaturą z wielu dyscyplin i zorientowana na fenomenologię i hermeneutykę E. Husserla, M Heideggera oraz na filozofię F. Znanieckiego (1912, 1919, 1938), antropologa społecznego B. Malinowskiego (1958), psychologa społecznego K. Obuchowskiego (1982), antropologa kultury E.T. Halla (1959), geografa humanistycznego B. Jędrzejczyka (2001) i innych.

Piśmiennictwo

- A Glossary of Urban Form*, 1991, Historical Geography Research Series, 26/06/91, Urban Morphology Research Group, School of Geography, The University of Birmingham, Birmingham.
- Boerefijn W., 2000, *Designing the medieval new town*, Urban Morphology. Journal of the ISUF, 4, 2, s. 49–62.
- Boudeville J. R., 1961, *Les espaces économique. "Que sais-je?"*, Presses Universitaires de France, Paris.
- Cataldi G., Maffei G.L., Vaccaro P., 2002, *Saverio Muratori and the Italian school of planning typology*, Urban Morphology. Journal of the ISUF, 6, 1, s. 3–20.
- Conzen M.R.G., 1960a, *The Plan Analysis of an English City Centre, Proceedings of the IGU Symposium in Urban Geography*, Lund Studies in Geography, B, 24, Lund.
- , 1960b, *Alnwick, Northumberland, A Study in Townplan Analysis*, The Institute of British Geographers, 27, George Philip, London.
- Conzen M.P., 2001, *The study of urban form in the United States*, Urban Morphology. Journal of the ISUF, 5, 1, s. 3–14.
- Corsini M.G., 1997, *Residential building types in Italy before 1930, The significance of local typological processes*, Urban Morphology. Journal of the ISUF, 1, s. 34–48.
- Dardel E., 1952, *L'homme de la terre: nature de realite géographique*, Presses Universitaires de France, Paris.
- Dziewoński K., 1961, *Elementy teorii regionu ekonomicznego*, Przegląd Geograficzny, 33, 4, s. 593–613.
- , 1962, *Zagadnienie typologii morfologicznej miast w Polsce*, Czasopismo Geograficzne, 33, 4, s. 441–457.
- , 1967, *Teoria regionu ekonomicznego*, Przegląd Geograficzny, 39, 1, s. 33–50.
- Ehlers E., 2011, *City models in theory and practice: a cross-cultural perspective*, Urban Morphology. Journal of the ISUF, 15, 2
http://www.urbanform.org/online_public/index.shtml (22 IX 2011).
- Einstein A., 1920, *Relativity: The Special and General Theory*, H. Holt and Company, New York za: Michio Kaku
<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/181349/Albert-Einstein> (22 IX 2011).
- Einstein A., Infeld L., 1988, *Ewolucja fizyki: rozwój poglądów od najdawniejszych pojęć do teorii względności i kwantów*, Prószyński i S-ka, Warszawa.
- Fehl G., 2011, *Berlin and London: two cultures and two kinds of urban squares*, Urban Morphology. Journal of the ISUF, 15, 2
http://www.urbanform.org/online_public/index.shtml (22 IX 2011).

- Gądecki J., 2005, „Apator kocha Polonię” – o galeriach zewnętrznych w przestrzeni polskich miast, [w:] B. Jałowiecki, A. Majer, M.S. Szczepański (red.), *Przemiany miasta*, Scholar, Warszawa. s. 314–323.
- Gołka M., 2005, *Przemiany polskiej ulicy*, [w:] B. Jałowiecki, A. Majer, M.S. Szczepański (red.), *Przemiany miasta*, Scholar, Warszawa. s. 159–168.
- Hall E.T., 1959, *The Silent Language*, Doubleday. Garden City, New York.
- Harvey D. W., 1973, *Social Justice and the City*, Arnold, London.
- ISUF, *International Seminar on Urban Form. Glossary*, <http://www.urbanform.org/glossary.html> (22 IX 2011).
- Jędrzejczyk D., 2001, *Wprowadzenie do geografii humanistycznej*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Knox P., Pinch S., 2001, *Urban morphology and the physical structure of cities*, [w:] *Urban Social Geography*, Prentice-Hall, Harlow, s. 61–104.
- Kopaliński W., 2000, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, Bertelsmann Media, Warszawa.
- Koter M., 1974, *Fizjonomia, morfologia i morfogeneza miasta. Przegląd rozwoju oraz próba uściślenia pojęć*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Matematyczno-Przyrodnicze, II, 55, Łódź.
- , 1994, *Od fizjonomii do morfogenezy i morfologii porównawczej. Podstawowe zagadnienia teoretyczne morfologii miast*, [w:] M. Koter, J. Tkocz (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce. Materiały konferencyjne*, Uniwersytet Łódzki, Toruń-Łódź.
- Koter M., Kulesza M., 2010, *The study of urban form in Poland*, *Urban Morphology. Journal of the ISUF*, 15, 1 http://www.urbanform.org/online_public/index.shtml (22 IX 2011).
- Kropf K.S., 2001, *Conceptions of change in the built environment*, *Urban Morphology. Journal of the ISUF*, 5, 1 s. 29–42.
- Larkham P.J., 2011, *Consolidated Urban Morphology reading list, Birmingham City University, UK*. <http://www.urbanform.org/bibliography.html> (22 IX 2011).
- Larkham P. J., Morton N., 2011, *Drawing lines on maps: morphological regions and planning practices*, *Urban Morphology. Journal of the ISUF*, 15, 2 http://www.urbanform.org/online_public/index.shtml (22 IX 2011).
- Lin Y., Meulder B., Wang S., 2011, *From village to metropolis: a case of morphological transformation in Guangzhou, China*, *Urban Morphology. Journal of the ISUF*, 15, 1 http://www.urbanform.org/online_public/index.shtml (22 IX 2011).
- Malinowski B., 1958, *Szkice z teorii kultury*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- , 1923 [2000], *Problem znaczenia w językach pierwotnych*, [w:] B. Malinowski, *Jednostka, społeczność, kultura*, Dzieła, t. 8, Wiedza Powszechna, Warszawa, s. 317–369.
- Miszewska B., 2010, *Badanie morfologii miast w ośrodku wrocławskim*; [w:] S. Ciok, P. Mikoń (red.), *Przekształcenia struktur regionalnych. Aspekty społeczne, ekonomiczne i przyrodnicze*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 133–145.
- Obuchowski K., 1982, *Kody orientacji i struktura procesów emocjonalnych*, PWN, Warszawa.
- Park R., 1926, *The urban community as a spatial pattern and a moral order*, [w:] E.W. Burgess (red.), *The Urban Community*, University of Chicago Press, Chicago, s. 3–18.
- Pirveli M., 1999, *Morfologia miast gruzińskich na tle europejskiej i orientalnej koncepcji urbanistycznej*, Biblioteka Główna Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, maszynopis.

- , 2000a, *Miasto polskie – zmiany zachodzące w fizjonomii w latach 90-tych*, *Przestrzeń – Magazyn Planowania Przestrzennego*, 11, 2, s. 23–29.
- , 2000b, *Podstawy teoretyczne urbanistyki socrealizmu*, [w:] „Organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany”. XIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 17–25.
- , 2002a, *Miasto gruzińskie w świetle europejskiej i orientalnej koncepcji urbanistycznej*, Dialog, Warszawa.
- , 2002b, *Przemyslenia na temat badań morfologicznych formy urbanistycznej (osadniczej) w ujęciu włoskim i angielskim*, *Przestrzeń – Magazyn Planowania Przestrzennego*, 16, 2, s. 20–25.
- , 2005, *Architektura mówi językiem symboli*, [w:] B. Jałowiecki, A. Majer, M.S. Szczepański (red.), *Przemiany miasta. Wokół socjologii Aleksandra Wallisa*, Scholar, Warszawa, s. 95–103.
- , 2006, *Tożsamość kulturowa szczecinian – tezy badawcze*, [w:] Cz. Koźmiński, M. Dutkowski, T. Radziejewska (red.), *Człowiek i środowisko przyrodnicze Pomorza Zachodniego. Środowisko przyrodnicze i problemy społeczno-ekonomiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin, s. 194–200.
- , 2008a, *Miasto – przestrzeń semantyczna*, Zapol, Szczecin.
- , 2008b, *Kultura a urbanizacja. Miasto bizantyjskie i muzułmańskie*, Print Group, Szczecin.
- Piszczyk Z., (red.), 1983, *Mała encyklopedia kultury antycznej*, PWN, Warszawa.
- Rego R.L., Meneguetti K.S., 2010, *Planted towns and territorial organization: the morphology of a settlement process in Brazil*, *Urban Morphology. Journal of the ISUF*, 15, 1 http://www.urbanform.org/online_public/index.shtml (22 IX 2011).
- Ritter C., 1852, *Einleitung zur allgemeinen vergleichenden Geographie*, Verlag von Dietrich Reimer, Berlin.
- Rykiel Z., Pirveli M., 2005, *Środowisko przyrodnicze a środowisko geograficzne; ujęcie krytyczne*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie. Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, 1, ŁTN, Łódź-Toruń, s. 130–147.
- Satoh S., 1996, *The morphological transformation of Japanese castle-town cities*, *Urban Morphology. Journal of the ISUF*, 1, s. 11–18.
- Sawicka G., Pirveli M., 2005, *Alternatywna morfologia przestrzeni zurbanizowanej*, [w:] J. Adamowski (red.), *Przestrzeń w języku i kulturze. Analizy tekstów literackich i wybranych dziedzin sztuki*, UMCS, Lublin, s. 207–218.
- Slater T.R., 1982, *Urban genesis and medieval town planning in Warwickshire*, [w:] T.R. Slater, P.J. Jarvis (red.), *Field and Forest*, GeoBooks, Norwich.
- Suliborski A., 2004, *Wnioski końcowe*, [w:] A. Jackowski (red.), *I Forum Geografów Polskich. Geografia u progu XXI wieku*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, s. 101–105.
- Tomczak W., 1999, *Inżynieria dusz*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Tüan Y. F., 1975, *Images and mental maps*, *Annals of the Association of American Geographers*, 65, 2, s. 205–213.
- Wallis A., 1967, *Definicja miasta. Symbole*, [w:] M. Malikowski, S. Solecki (red.), 2001, *Socjologia miasta. Wybór tekstów*, Wydawnictwo WSP, Rzeszów, s. 67–83.
- Whitehand J.W.R., red., 1981, *The Urban Landscape: Historical Development and Management. Papers by M.G.R.Conzen*, Institute of British Geographers, Special Edition, 13, London.
- Whitehand J.W.R., Alauddin K., 1969, *The town plans of Scotland: Some preliminary considerations*, *Scottish Geographical Magazine*, 85, s. 109–121.

- Xu Y., 2000, *The Chinese City in Space and Time: The Development of Urban Form in Suzhou*, University of Hawaii Press, Honolulu.
- Znaniecki F., 1912, *Humanizm i poznanie*, Przegląd Filozoficzny, Warszawa.
- , 1919, *Culturaly Reality*, University of Chicago Press, Chicago.
- , 1938, *Socjologiczne podstawy ekologii ludzkiej*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, 1, s. 89–119.

[Wpłynęło: maj; poprawiono: wrzesień 2011 r.]

MARIKA PIRVELI

FROM MORPHOLOGY VIA URBAN MORPHOLOGY THROUGH TO THE MORPHOMARK

The purpose of the text is to present the morphomark, a concept adopted from urban morphology (gr. *morphē* – shape) and linguistics (*mark*). The article compiles concepts of space, as these reflect morphological processes and are located in the studied environment. The latter is analysed as a human habitat, while geographical area is treated as a place to locate investigated objects. The geographical research and morpho-functional structure is equivalent to the interdisciplinary study of spatial (natural and social) structure.

A human settlement is a form of socio-spatial organization. Its substance is conditioned and shaped by diverse factors operating under different circumstances. The human settlement itself, e.g., a city, as well as the conditions and factors modelling it are temporally and spatially variable, and are determined by the culture the axiological city builder represents. The axiological city builder is an axiological human being, who establishes such institutions as the family, a market operator representing state and private sectors, a community, a local group and the city itself. This suggests that the axiological individual first transforms the space according to principles and canons of his/her own culture and confers a certain shape, status, and function on it in the process, and then behaves and acts in line with the laws of the space he/she appropriated by using it and building within it.

The city and the village, as dual human settlements, are not abstract constructs. They are names of certain locations in which people either live permanently or else merely visit, or they denote sites of the origin or the accumulation of something. The city and the village are types of settlement humans create to adapt a fragment of the available space to suit their needs and to confer spatial characteristics upon it, to *make the space comfortable to be in*.

The city constitutes a focus of attention for numerous scientific disciplines: urban planning and architecture, geography, history, sociology, cultural studies, the economy, etc. As those disciplines develop to become more specialised and diversified internally, and as narrower and more specialised study areas merge to form interdisciplinary fields, the city becomes their object of study as well (in urban sociology; the history of city building; urban planning; urban geography; the urban economy; etc). Depending on the approach favoured by the individual researcher, studies aimed at developing theoretical constructs or working out practical solutions can be problem-oriented (holistic) or cen-

tred on a single aspect. However, the multiple complexity of urban space always requires an interdisciplinary approach, whereby individual aspects studied are viewed in a holistic context. Therefore, a research field termed *urban studies* has become a common denominator for those who study the city.

This text proposes a concept for the morphomark and for an urban language, *urb-slingua*, embedded in *urban studies*. It is a tool with which to identify spatial phenomena in need of research, and with which to place a fragment of space under study in the holistic picture of the city. The urban language structure has been modelled on those insights from linguistics in which the language, as well as being a communication tool, is also a means for thought and culture perceived as communication.

The city has been treated as a spatial message, the urban space being a multilayered spatial text. The text is written with morphomarks. A morphomark, which is a language equivalent of a grapheme, is an indivisible structural element of urbanized space. The morphomark, emergent from urban morphology (*International Seminar on Urban Form*, ISUF), denotes designates of all types of human activity whose spatial reflections are situated within the confines of urban space; which is their synthesis and binder. Morphomarks are bound together by culture, which is a navigator of the urban spatial order, i.e. is a syntax.

Culture, and the pre-culture from which culture has descended, is understood in terms of Edward Hall's communication theory of culture as a *silent language*. An individual, while functioning within a defined territory, transforms his/her biological activities (i.e., pre-culture) into culture by shaping those activities in the way he/she thinks fit and in agreement with local environmental conditions. In the urban language, the universal human biological needs (pre-culture) correspond to linguistic phonemes. They are systematised into Primary Message Systems (PMS), with the culture map as their matrix. The PMS's or types of human activity, pervading one another, form the substance of culture and have their spatial designates. The latter are fixed (written) in urban space via different combinations of morphomarks.

This article reproduces morphology as a subject area of the disciplines for which the study of forms are common. Urban morphology as the art of urban forms is also discussed. A description of the model is provided as used in urban morphology, i.e. the comparative analysis of morphological and functional study of heterogeneous cities and regions in convergent cultures. Subsequently, the morphomark (structural element of urban space) is described, as well as its imaging and semantic codes. Finally, settlement space filled with the morphomark as a space-text of short and long messages is discussed.

